

УДК [378.4:902](477.83-25)“1939/1941”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13683>

АРХЕОЛОГІЧНА НАУКА ТА ОСВІТА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ (1939–1941 рр.): СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Наталія БІЛАС

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра археології та історії стародавніх цивілізацій
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна
e-mail: nataliya.bilas@lnu.edu.ua
ORCID.org/0000-0002-2185-2320

З'ясовано, що вивчення та викладання археології у Львівському університеті має давні традиції. Однак у процесі радянська Львівського університету (1939–1941 рр.) відбулася суттєва трансформація кафедр археологічного профілю. Замість двох колишніх кафедр (праісторії та класичної археології) було створено нову об'єднану кафедру археології – першу подібну кафедру у радянських університетах України. Завідувачем цієї кафедри було призначено відомого українського вченого Ярослава Пастернака.

Процес формування цієї кафедри займав деякий час. Це було пов'язано із необхідністю прийняття відповідних кадрових та структурних рішень керівництвом університету, докладнішим визначенням назви та профілю кафедри. Виявлено, що впродовж досліджуваного періоду відбувалося формування матеріальної бази кафедри археології. Цьому сприяла та обставина, що новостворена кафедра археології Львівського університету перебрала майно та значну частину приміщень своїх попередників – кафедри та закладу класичної археології та кафедри і закладу доісторичної археології. Було частково збережено особовий склад попередніх кафедр. Це дозволяє говорити про генетичну тяглість новоствореної кафедри археології з її попередниками.

Досліджено, що кафедра археології володіла значною спеціалізованою бібліотекою, фотографічною лабораторією. При ній було сформовано Археологічний музей, котрий, у випадку реалізації намічених задумів, перетворився б не лише на експозиційну, але й науково-дослідну інституцію. Це дозволяє стверджувати, що на історичному факультеті Львівського університету було створено базу, що дозволяла провадити на належному рівні відповідну наукову та навчальну діяльність, готувати нових фахівців з археології.

Ключові слова: археологія, археологічна наука, археологічна освіта, Львівський університет, Ярослав Пастернак.

Радянська Львівського університету, що почалася у вересні 1939 р., спричинила низку процесів, наслідком яких була структурна, а, у подальшому, – освітня та наукова трансформація його діяльності. Чи не першими торкнулися ці зміни історичної науки і освіти – як одних із найзаідеологізованіших напрямів вищої освіти в СРСР. Наслідком цих змін було створення в університеті на зламі 1939 /1940 рр. окремого історичного факультету. Перелік кафедр цього факультету було сформовано у відповідності до наявних структурних підрозділів Львівського університету у міжвоєнний період та у відповідності до прийнятих у радянських університетах номенклатури кафедр. Персональний склад викладачів та навчально-допоміжного персоналу був доволі строкатим, де, поряд з іменитими та визнаними вченими, працювали радянські висуванці, наукова кваліфікація яких викликала питання. Реформування діяльності кожної з кафедр історичного факультету мало свої особливості, що визначалися профілем її діяльності та наявними науковими силами: на кафедрі історії народів СРСР працевлаштували істориків, що прибули зі Сходу, а от кафедру історії України очолив львівський науковець проф. Іван Крип'якевич. З огляду на це цікаво простежити, якою була доля археологічної науки та освіти у Львівському університеті у період його першої радянської, проаналізувати ті зміни, які відбулися у ній у цей час. *Мету* нашої публікації бачимо у тому, щоби виявити ті структурні зміни, які зазнала археологічна наука та освіта у Львівському університеті протягом 1939–1941 рр. та з'ясувати особливості процесу формування першої в УРСР кафедри археології. Наукова *новизна* публікації полягає у тому, що вперше комплексно і систематично буде проаналізовано процес створення та формування кафедри археології Львівського університету впродовж досліджуваного періоду.

Історіографія питання нараховує близько двох десятків позицій. Однак якщо оминати увагою побіжні згадки про згадану кафедру у низці популярно-довідкових видань, зазначену історіографію можна поділити на декілька груп. Першу складатимуть розвідки та статті, у котрих робилася спроба дати оцінку діяльності згаданої кафедри та її працівників у радянський період. Йдеться про кілька

¹ Олександр Бандровський, “Кафедра археології, античності та середньовіччя”, *Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000)*, упоряд. Олексій Вінниченко і Олександр Целуйко. (Львів, 2000), 17–29; Олександр Бандровський і Наталія Білас, “Археологія та спеціальних галузей історичної науки кафедра”, *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*, т. 1. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 152.

публікацій університетських дослідників, у яких періоду 1939–1941 рр. приділено вкрай мало уваги¹. Побіжно про роботу цієї кафедри згадано в низці публікацій, що стосувалися історії історичного факультету Львівського університету², розвитку археологічної науки у Львові³, статтях чи монографіях, присвячених археологам, що працювали на цій кафедрі (Я. Пастернаку⁴, М. Смішку⁵, І. Старчуку⁶, М. Клапчуку⁷). Дотично торкалися цієї проблеми і ми у статті про Е. Булянду⁸. Попри те, що завдяки цим публікаціям знання про місце та роль археології, діяльність відповідних структурних підрозділів у цій вищій школі в період першої його радянської збільшилося, однак уважне вивчення історіографії питання *са́на́а÷о́ іаіааііе́ іаа́ð ãіе́ааііе́ð ã³аіііа́аé іðі ã³уеіі³а́оі ãа́ааае́ ãððа́іеіа́³; Ёйа́а́ііуеіа́і о́і³а́а́ðіе́а́а́ð о́ 1939–1941 ðð., уе́іеі ãіа́ðòðòі ã÷а́і³*.

Джерельну базу дослідження складають матеріали, що виникли у процесі діяльності у зазначений період ректорату та окремих структурних підрозділів Львівського університету, у тому числі кафедри археології. Відклалися ці матеріали в Архіві Львівського національного університету ім. Івана Франка, Державному архіві Львівської області, Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Йдеться, переважно, про відповідну розпорядчу документацію, навчальні та наукові матеріали тощо. На допомогу нам приходять спогади учасників цих подій, опубліковані впродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст.⁹

Виклад основного матеріалу. Викладання археології у рамках історичних кафедр у Львівському університеті розпочалося ще за часів діяльності так званого *Йосифінського* університету (1784–1805 рр.). У той час археологічні студії носили характер нумізматично-геральдичних та церковно-історичних документальних опрацювань, а сама археологія була тісно пов'язана з середовищем класично-лінгвістичних студій. Не переривалася ця традиція й у подальшому, коли окремі професори історії (до прикладу, Йосиф Маусс, Францішек Ксаверій Ліске, Ізидор Шараневич, Михайло Грушевський) поєднували викладання археології зі студіями по історії княжих часів чи окремими допоміжними історичними дисциплінами. Однак, до інституалізації окремої археологічної кафедри у Львівському університеті дійшло лише у 1905 р. Саме тоді з'явилася кафедра класичної археології та праісторії, керував роботою якої Кароль Гадачек (1873–1914). З 1916 р. кафедру вже археології та історії матеріальної культури (частіше використовувалась назва “*кафедра класичної археології*”) очолив Едмунд Булянда (1882–1951), а створену у 1921 р. кафедру доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (вживалася ще назва “*кафедра праісторії*”) – Леон Козловський (1892–1944). Згадані професори та викладачі ввірених їм Закладів провадили роботу

² Роман Шуст, “Вступне слово”, *Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000)*, XIV; Роман Шуст і Роман Тарнавський, “Історична наука у Львівському університеті: 350 років розвитку”, *Вісник Львівського університету. Серія історична* 49 (2013): 22–25; Adam Redzik, “Uniwersytet Lwowski w latach 1939–1946”, *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. Adam Redzik. (Kraków: Wysoki Zamek, 2015): 955–956.

³ Олександр Ситник, “Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії”, *Археологічні дослідження Львівського університету* (далі – *АДЛУ*) 8 (2005): 11–45; *Його ж.* *Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття*. (Львів-Жешів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут археології Жешівського університету, 2012), 165–169.

⁴ Тарас Романюк, “Наукова діяльність Ярослава Пастернака у період Другої світової війни (1939–1944 рр.)”, *АДЛУ* 8 (2005): 169–178; *його ж.* *Ярослав Пастернак. Життєпис вченого*. (Львів: Видавництво “Манускрипт-Львів”, 2018), 321–328.

⁵ Володимир Цигилик, “Маркіян Смішко як науковець і педагог”, *АДЛУ* 8 (2005): 158–162; Наталя Булик, “В австрійському, польському й радянському Львові: прозографічний портрет Маркіяна-Ореста Смішка”, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 24 (2020): 11–46.

⁶ Михайло Филипчук, “Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука”, *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. ССХХV. (Львів, 1993), 101–102; Богдан Гринюка, “Внесок Івана Старчука у заснування Археологічного музею Львівського університету (1940–1941 рр.)”, *Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції*. (Тернопіль, 2013), 101–104; *Його ж.* “Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950)”, *Вісник інституту археології Львівського університету* 8 (2013): 114–130; *Його ж.* “Музейна діяльність Івана Старчука (1930–1950 рр.)”, *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”* 22 (2014): 137–145.

⁷ Лариса Кулаковська, “Михайло Клапчук (1920–1984)”, *АДЛУ* 9 (2006): 285–288.

⁸ Наталя Білас, “Педагогічна та адміністративна діяльність професора Едмунда Булянди у Львівському університеті”, *АДЛУ* 16 (2012): 350–381.

⁹ Ярослав Пастернак, “Історична Секція НТШ в час другої світової війни”, *Сьогодні і минуле. Вісник українознавства*. (Мюнхен-Нью Йорк, 1948), 37–40; Олександр Домбровський, “До історії Львівського університету в 1939–1941 рр. (Спогад у 20-ті роковини)”, *Київ* по. 2 (1960): 31–36; Михайло Клапчук, “Спогади”, *АДЛУ* 9 (2006): 289–305; Ігор Свешніков, “Спогади музейного працівника”, *Пам'ятки України. Історія та культура. Науковий часопис*, ч. 2. (Київ, 2008), IV–XXXVIII.

археологічних семінарів, вивчали та викладали класичну археологію, історію матеріальної та духовної культури середземноморських цивілізацій епохи еллінізму, поглиблено досліджували античне мистецтво. Доісторична ж археологія, разом з історією первісного суспільства та антропологією, вивчалися як суміжні галузі антропологічних знань. Саме комплекс антропологічних наук був гордістю Львівського університету у міжвоєнний період. Відзначимо також вагому наукову кваліфікацію та рівень пов'язання з європейськими науковими та освітніми практиками всіх працівників названих археологічних кафедр.

Окрім філософського (з середини 1920-х рр. – гуманітарного) факультету, на якому діяли зазначені кафедри, ще від першої половини XIX ст. на теологічному факультеті викладалась біблійна археологія. Першим це зробив очільник кафедри Біблії Старого завіту та східних мов о. Ян Кухарський (1806–1874), а у подальшому продовжили такі фахівці як о. Климент Сарніцький (1832–1909), о. Юзеф Більчевський (1860–1923), о. Євстахій Скроховський (1834–1895). У міжвоєнний період археологія була об'єктом уваги працівників кафедр історії церковного мистецтва зі спеціальним оглядом християнської археології (заснована у 1919 р.), біблійних наук Нового Завіту, біблійних наук Старого Завіту (професори Владислав Жила (1877–1925), Пьотр Стах (1886–1961), Алексій Клявек (1890–1969), доц. Юзеф Попліха (1888–1980) та А. У. Фіц¹⁰. У 1925–1939 рр. на теологічному факультеті Львівського університету викладав і професор Е. Булянда, у 1930 р. призначений заступником керівника Інституту християнської археології та історії церковного мистецтва¹¹. Цікаво, що курси з археології у міжвоєнний період читалися й у Львівській богословській академії.

Значні зміни у роботі Львівського університету відбулися після включення західноукраїнських земель до складу СРСР. Радянізація навчального закладу супроводжувалася як насадженням ідеологічного диктату, так і суттєвою перебудовою навчального та наукового процесу. Розпочалася структурна трансформація університету, спричинена намаганням застосувати радянську модель вищої школи до реалій існуючого навчального закладу. Було переглянуто число та номенклатура факультетів та кафедр в університеті. Ліквідували теологічний факультет, а отже припинилося викладання біблійної та церковної археології. Змінився склад кафедр історичного профілю, котрі тепер творили окремий факультет. Саме у цей переломний період і з'явилася на історичному факультеті кафедра археології, діяльність якою ми і будемо надалі розглядати.

Одне із питань, на яке ми спробуємо дати відповідь у статті, полягає у тому, наскільки створена у 1939 р. кафедра археології була генетично пов'язана зі своїми попередниками, та якими були особливості формування її штату у цей час. На відміну від тієї ж кафедри історії України чи кафедри історії народів СРСР, що з'явилися на факультеті восени 1939 р., попередники у неї були. Йдеться про згадані вище кафедри та заклади класичної археології та праісторії. Відомий персональний склад цих інституцій в останній передвоєнний 1938 / 1939 навчальний рік. На чолі першої з цих кафедр стояв проф. Е. Булянда, якому допомагали ад'юнкт доктор Іван Старчук, старший асистент, доцент доктор Казимир Маєвський, заступник асистента Євгеніуш Конік, старший музейний возний Андрій Козловський. Другою керував проф. Леон Козловський, підлеглими якого були ад'юнкт доктор Маркіян Смішко, молодший асистент Казимир Журовський, возний Леон (Лев) Ревіг¹². При Закладі класичної археології працювала фотографічна лабораторія (майстерня), роботою якої завідував Юзеф Світковський, а допомагав йому Володимир Тисс. У такому ж складі ці кафедри повинні були увійти у новий навчальний рік і лише події осені 1939 р. внесли окремі корективи. Є. Конік хоча й числився у штаті Закладу класичної археології, однак у Львові був відсутній: із початком Другої світової війни його мобілізували і на роботу в університет він не повернувся. Керівник кафедри і Закладу праісторії проф. Л. Козловський був заарештований майже одразу після приходу до міста Червоної армії (26 вересня йому пригадали політичну діяльність, зокрема той факт, що у 1934–1935 рр. він очолював уряд Польської республіки) і перебував у в'язниці і таборах наступні два роки. Натомість працівниками Закладу праісторії у листопаді 1939 р. були згадані М. Смішко, молодший асистент магістр Ірина Сівек, возний Л. Ревіг¹³.

¹⁰ Наталія Білас, “Викладання біблійної археології у Львівському університеті”, *Вісник інституту археології Львівського університету* 2 (2007): 80–87.

¹¹ Білас, “Педагогічна та адміністративна діяльність професора Едмунда Булянди у Львівському університеті”, 359.

¹² *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39*. (Lwów, 1938), 30, 32, 37, 67, 68.

¹³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ), ф. Р-119 (Львівський державний університет імені Івана Франка), оп. 3, спр. 305 (Попередній бюджетний план на 1940 рік, 12 листопада 1939–13 листопада 1939), арк. 29, 33.

Документи засвідчують, що ще у листопаді–грудні 1939 р., а можливо і до лютого 1940 р. – часу затвердження нового радянського статуту Львівського університету – ці дві археологічні кафедри та Заклади діяли самостійно. Саме як окремі інституції вони подавали свої бюджетні пропозиції 13 листопада 1939 р.¹⁴ Початком і серединою листопада 1939 р. датовано останні записи у книзі реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції Закладу класичної археології; тоді ж його керівник проф. Е. Булянда уклав і подав університетським очільникам перелік завершених ним та його помічниками наукових праць і вартість їхнього друку¹⁵. І все це відбувалося після наказу про призначення 3 листопада 1939 р. Я. Пастернака завідувачем кафедри археології, що формально дозволяло продовжити діяльність двох археологічних кафедр у Львівському університеті й у подальшому.

Втім, так не сталося. Згаданий період невизначеності щодо майбутнього археологічних кафедр пояснювався доволі тривалим процесом реорганізації кафедр колишнього гуманітарного, а у подальшому – історичного та філологічного факультетів, та приведенням їхнього складу у відповідність до радянських стандартів, котрі такої диференціації археологічної науки і освіти у стінах вищого навчального закладу не передбачала¹⁶. Вже у зачитаному перед зборами професорів та викладачів Львівського університету на початку грудня 1939 р. проекті статуту навчального закладу йшлося лише про одну відповідну кафедру – кафедру археології¹⁷; саме під такою назвою вона фігурує і у затвердженому у лютому 1940 р. статуті¹⁸. Щоправда, у згаданому проекті з грудня 1939 р. серед можливих кафедр історичного факультету згадувалася окрема кафедра первісного (в оригіналі – “*первобутнього*”) суспільства. Фігурує така кафедра і в україномовному варіанті статуту Львівського університету з лютого 1940 р., однак до її інституалізації не дійшло. Додамо, що у низці документів у списку кафедр, які пропонувалося створити на історичному факультеті (всі ці проекти підготовані між груднем 1939 р. і лютим 1940 р.) зустрічаються й інші варіанти назви кафедри: археології та історії матеріальної культури¹⁹ чи археології та історії первісного суспільства²⁰. Втім, ці розширені назви для кафедри так і не затвердили. Не зустрічаються у подальшому вони і в офіційних документах²¹, що не заважало вживати їх неофіційно.

Очільником нової / старої кафедри археології, що з’явилася на зламі 1939 / 1940 рр. став український вчений Ярослав Пастернак (1892–1969). Його біографія добре відома. Я. Пастернак вивчав археологію у Львівському університеті під керівництвом К. Гадачека, а у подальшому – у Карловому університеті у Празі під керівництвом Л. Нідерле. Захистив докторат, працював у Археологічному інституті у Празі, а у подальшому (після повернення до Львова) – керував роботою Музею НТШ. У другій половині жовтня 1939 р., коли новим ректором Львівського університету

¹⁴ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 305, арк. 29, 33.

¹⁵ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника, ф. 132 (Львівський університет), спр. 448 (Реєстр вхідної і вихідної кореспонденції Закладу класичної археології), арк. 34зв.–35; спр. 448 “а”, арк. 7.

¹⁶ Вкажемо, що станом на 1939 р. в університетах радянської України окремих кафедр археології не було. У Московському університеті у той час була кафедра археології та окрема кафедра історії матеріальної культури. Незадовго перед тим курси з археології було відновлено в Ленінградському (1936) та Московському (1939) університетах, тоді ж з’являється і нова спеціальність – історик-археолог. У Київському університеті кафедра археології з’явилася у 1944 р., а викладання археології як окремого загального курсу для студентів-істориків вперше було введено у навчальну програму лише в грудні 1939 р.: тоді члена-кореспондента АН УРСР, директора Інституту археології АН УРСР к. іст. н. Лазаря Славина (1906–1971) було зараховано викладачем кафедри історії стародавнього світу Київського університету на умовах погодинної оплати і він розпочав читати курс з “Основ археології” студентам-історикам першого курсу. Робота Л. Славина в Київському університеті була перервана у 1941 р. війною; після повернення з евакуації він був спочатку (13 жовтня 1944 р.) призначений на 0,5 ставки завідувачем кафедри історії стародавнього світу, а з 19 грудня 1944 р. – завідувачем новоствореної кафедри археології. Сам Л. Славин вважав датою заснування кафедри археології 1 жовтня 1944 р. (навчальний рік розпочався 2 жовтня 1944 р.). Див.: Лазар Славин, “Підготовка археологів в університетах України”, *Археологія* 2 (1971): 115; Лидія Самойленко, “Создание кафедры археологии и музееведения в Киевском университете”, *Історія археології: дослідники та наукові центри* (Археологія і давня історія України 9) (Київ, 2012), 228–229; *Ії ж.* “Педагогічна діяльність професора Л. М. Славина”, *Археологія* 1 (2007): 40–41.

¹⁷ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 64 (Протоколи засідань Наукової ради і наказ Всесоюзного комітету у справах вищої школи при РНК СРСР від 15 квітня 1940 р. про затвердження складу Вченої ради, 4 грудня 1939–15 квітня 1940), арк. 17.

¹⁸ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 22 (Статут Львівського державного університету ім. Івана Франка, 2 лютого 1940), арк. 9, 47.

¹⁹ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 73 (Тематичні плани наукової роботи кафедр історичного факультету на 1940–41 навчальний рік, 1940–1941 рр.), арк. 9–10, спр. 216 (Проект наказу про затвердження професорсько-викладацького персоналу на історичному факультеті і перехідні навчальні плани студентів I–IV курсів, 6 січня 1940–8 січня 1940), арк. 1.

²⁰ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ), ф. Р-119, оп. 1, спр. 1429 (Заяви осіб про прийом їх на роботу з долученням автобіографій і особових листів по обліку кадрів і копій дипломів, 10 січня 1939–31 грудня 1940), арк. 66.

було призначено киянина Михайла Марченка, Я. Пастернак був одним із українських істориків (поряд з М. Андрусом, І. Крип'якевичем), хто звертався до нього із проханням про працевлаштування у цій вищій школі. Відповідна заява Я. Пастернака, надрукована на офіційному бланку Музею НТШ, датована 31 жовтнем 1939 р. У ній він просив призначити його професором кафедри доісторичної археології²², тобто кафедри, яка відповідала профілю його наукової діяльності та була позбавлена очільника після арешту Л. Козловського. У такій якості, тобто як особа, що замінила Л. Козловського на посаді завідувача кафедри, сприймали його і сучасники (*“Катедру археології очолив, на місце поляка Козловського, проф. Я. Пастернак”*²³), хоча виданий 3 листопада 1939 р. наказ ректора іменував Я. Пастернака *“професором археології і завідувачем кафедри по археології”*²⁴ без чіткої вказівки, про яку кафедру йшлося. Чому так було сформульовано це призначення, можна лише здогадуватися. Можливо, маємо справу із неухважністю особи, що готувала наказ, однак можна припустити, що йшлося про дальші плани реорганізації археологічної науки і освіти у Львівському університеті з акцентом на його українізацію та радянізацію. У перші місяці роботи Я. Пастернак керував кафедрою і Закладом праісторії. Саме у такій ролі він згаданий у попередньому плані фінансування Закладу праісторії з листопада 1939 р.²⁵, у той час як подібний документ для Закладу класичної археології називає очільником, а отже і керівником Закладу і кафедри, Е. Булянду.

Реорганізація кафедр Львівського університету продовжувалася всю зиму 1939–1940 рр. Проходила вона за активної участі спеціальної комісії із працівників московських вищих навчальних закладів на чолі із заступником голови Всесоюзного комітету в справах вищої школи при Раді Народних Комісарів СРСР (ВКВШ СРСР) О. Гагаріним, що прибула до міста для допомоги у перебудові роботи університету²⁶. Тоді ж було вирішено долю археологічних кафедр Львівського університету, здійснено практичні кроки по їх об'єднанню у єдиному підрозділі.

Документи засвідчують, що становлення об'єднаної кафедри археології проходило на базі кафедри доісторичної археології. Приміщення цієї кафедри та прилученого до неї Закладу знаходилося на другому поверсі університетського корпусу по вул. Маршалківській (тепер – вул. Університетська, 1). Точної кількості кімнат, виділених під них, не знаємо, однак було їх декілька. Бібліотека кафедри праісторії на 1939 р. складала 926 позицій, а інвентар матеріального забезпечення кафедри нараховував 150 позицій. Діяв невеликий музей, фонди якого поповнювалися за рахунок предметів з археологічних розкопок працівників кафедри²⁷.

Відповідно кафедрі археології мали б передати майно колишньої кафедри класичної археології. Вона знаходилася у тій же будівлі університету, що і кафедра праісторії. Станом на осінь 1939 р. кафедра та Заклад класичної археології розміщувалися у чотирьох приміщеннях загальною площею 175 м². Це були: а) кімната професора і зал засідань семінару; б) кімната асистента і збірка діапозитивів, негативів, місце зберігання знахідок; в) бібліотечний зал із майстернею студентів на 26 місць і зал засідань археологічних занять; г) кімната асистента разом із збіркою фотографій, гіпсових відбитків (відливів), таблиць. При кафедрі класичної археології з 1932/1933 н. р. діяла фотографічна майстерня²⁸.

Для об'єднання двох колишніх археологічних кафедр в одну шляхом ліквідації окремої кафедри класичної археології в університеті наприкінці грудня 1939 р. було створено окрему комісію. До її складу увійшли Я. Пастернак (голова), Е. Булянда (колишній очільник кафедри класичної археології) та В. Подляха (керівник кафедри теорії і історії мистецтв). Комісії було доручено до 1 січня 1940 р. розподілити майно, обладнання, бібліотеку та інші предмети кафедри класичної археології, що мали

²¹ Див., до прикладу, “Акт передачі [Львівського] університету” від ректора М. Марченка до його наступника Георгія Биченка у вересні 1940 р. Володимир Качмар і Ярослав Притула, “Історичний факультет у структурі Львівського університету: 1940 рік”, *Вісник Львівського університету. Серія історична* 50 (2014): 428, 450.

²² Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 1, спр. 427 (Відділ кадрів. Заяви осіб про прийняття їх на роботу як професорів і викладачів з долученням автобіографій і списку наукових робіт, 29 січня 1940–4 березня 1941), арк. 71.

²³ Домбровський, “До історії Львівського університету в 1939–1941 рр. (Спогад у 20-ті роковини),” 35.

²⁴ Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 3, спр. 3 (Накази ректора за 1939 р.), арк. 27.

²⁵ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 305 (Попередній бюджетний план на 1940 рік), арк. 29.

²⁶ “Власноручні свідчення в'язня М. І. Марченка про його роботу ректором Львівського державного університету ім. І. Франка у 1939–1940 рр., 30 травня 1943 р.”, *Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991*, кн. 1. 1936–1947 (К.: Інститут історії України НАН України, 2011), 384.

²⁷ Наталія Білас, “Організація навчального процесу на кафедрі праісторії Львівського університету у 1921–1939 рр.”, *АДЛУ* 12 (2009): 208–209.

²⁸ Білас, “Педагогічна та адміністративна діяльність професора Едмунда Булянди у Львівському університеті”, 354–355.

“наукове і учбове значіння” між кафедрами В. Подляхи та Я. Пастернака, а саме приміщення (точніше – самі приміщення) кафедри класичної археології передати кафедрі української філології²⁹. Що стосується приміщень, то Я. Пастернак не поспішав їх віддавати, намагався залишити за своєю кафедрою. Про це свідчить його рапорт до деканату історичного факультету від 16 січня 1940 р., у якому він повідомляв, що очолювана ним кафедра “*примістилася вже у дотеперішньому льокалю кафедри класичної археології*”, у кімнатах під №№ 88–94. Одночасно під своє управління Я. Пастернак перебрав ще дві сусідні кімнати (№№. 95–96). Їх колись займала фотолабораторія кафедри класичної археології, а тепер у них планували створити Археологічний музей³⁰. Чи означало це, що Я. Пастернак відмовився від приміщень колишньої кафедри і Закладу праісторії, не відомо. До того ж не полишалися спроби перебрати у Я. Пастернака і приміщення кафедри класичної археології: березнем 1940 р. датований наказ ректора, яким ці приміщення (колишньої кафедри класичної археології) разом з усім майном і устаткуванням передавали у розпорядження кафедри нової української літератури проф. М. Возняка. Натомість кафедру археології пропонували розмістити у кімнатах Археологічного музею (тобто – колишній фотолабораторії) та приміщеннях кафедри етнографії і фольклору – її мали забезпечити новим приміщенням на філологічному факультеті³¹.

Як довго тривала і чим завершилася епопея із перенесенням кафедри археології – не відомо. Припускаємо, що Я. Пастернак зберіг для неї більшість приміщень колишніх закладів: у новому навчальному році, у вересні 1940 р. – у першій половині 1941 р. кафедра археології розташовувалася у восьми кімнатах, серед яких були і окремих кабінет, і Археологічний музей, і фотографічна майстерня³². Загальна площа кафедри у цей час становила 254, 73 м². На кафедрі облаштували п’ять місць для наукових працівників та 20 загальних робочих місць. Велике приміщення дозволяло проводити заняття на кафедрі для великих студентських груп (їх у тому навчальному році було шість по 25–30 осіб у кожній). Відмітимо, що на той час кафедра археології займала найбільшу площу серед інших кафедр історичного факультету, які мали тоді “*лише*” по чотири кімнати. Щоб не бути голослівними, наведемо деякі цифри: кафедра історії України мала площу 167,30 м², кафедра нової історії – 174,70 м², кафедра історії стародавнього світу – 183,88 м², кафедра історії середніх віків – 183,51 м², кафедра історії народів СРСР – 155,03 м², кафедра історії та теорії мистецтва – 150 м². При цьому розрахунок робочих місць для наукових співробітників був фактично однаковий для усіх кафедр – п’ять (лише для кафедри нової історії – три і для кафедри історії середніх віків – шість). Однак дані щодо кількості груп, що працювали в кафедральних кабінетах (лабораторіях) у 1940 / 1941 н. р., різняться більш суттєво: кафедра нової історії – 14, кафедра історії стародавнього світу – три, кафедра історії середніх віків – 20, кафедра історії народів СРСР – 16, кафедра історії та теорії мистецтва – одна. Проте, попри найбільшу площу, на кафедрі археології був найменший показник “*числа робочих місць в змін*” – 20, тоді як на інших кафедрах він становив 30, а на кафедрах нової історії та історії народів СРСР – 40³³.

Бібліотека кафедри восени 1940 р. нараховувала 1438 томів наукової літератури, хоча станом на весну 1941 р. до її фондів, як стверджувалося у підготовленому на кафедрі рукописі, входило вже 1690 позицій літератури у 2000 томах із фондів самої кафедри, близько 50 книг із фондів Фундаментальної бібліотеки Львівського університету та 186 видань із бібліотеки фундації Дідушицьких. Стверджувалося, що вся кафедральна література була облікована у спеціальних інвентарних книгах; у розпорядженні користувачів було три картотеки до неї; читальний зал обслуговував впродовж 12 год. (з 9 по 21 год.) і зазвичай у ньому працювало від п’яти до п’ятнадцяти осіб³⁴.

Що стосується Археологічного музею, то його формування почалося з початком 1940 р.³⁵ Про такі плани, як зазначено вище, Я. Пастернак повідомляв у середині січня 1940 р. На початку лютого

²⁹ Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 3, спр. 3 (Накази ректора за 1939 р.), арк. 142.

³⁰ Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 1, спр. 1429 (Заяви осіб про прийом їх на роботу...), арк. 66.

³¹ Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 3, спр. 30 (Накази ректора за 1940 р., 1940 р.), арк. 96.

³² ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 255 (Інформація про хід навчальної роботи і про роботу кафедр історичного факультету за I семестр 1940 / 1941 навчального року, 19 вересня 1940), арк. 1; Качмар, Притула, “Історичний факультет у структурі Львівського університету: 1940 рік”, 428.

³³ Архів ЛНУ, ф. Р 119, оп. 1, спр. 407 (Штатний розпис професорсько-викладацького складу по кафедрах з долученням вказівки по розрахунку штатів на 1941–1942 навч. рік, 10 жовтня 1940–30 квітня 1941), арк. 65.

³⁴ ДАЛО, Р-119, оп. 3, спр. 280 (Звіт про роботу університетської бібліотеки, 17 березня 1941–6 квітня 1941), арк. 14–14 зв.

³⁵ Див. докладніше про згаданий музей у цей період: Гринюка, “Внесок Івана Старчука у заснування Археологічного музею Львівського університету (1940–1941 рр.)”; Наталія Білас і Юрій Гудима і Олександр Целуйко, “До історії нестворених музеїв Львівського університету (1939–1950 рр.)”, *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, № 11 (53) (2022): 196–219.

того ж року він скерував до деканату історичного факультету ще один рапорт. У ньому йшлося про організацію при кафедрі археології відповідного музею та містилося прохання зробити належні кадрові призначення: І. Старчука – завідувачем Музею, Л. Ревіґа –препаратором. Наголошувалося, що цей музей “*буде потрібний для лекцій та ... буде базою для необхідного для студентів об’єднання теорії з практикою*”³⁶. Існування окремого Археологічного музею передбачав і Статут Львівського університету, затверджений у лютому 1940 р.³⁷ Що стосується фондів майбутнього музею, то в його основу, як випливає із рапорту, мали б бути покладені напрацювання попередників (“*Завязок для цього музею вже був зроблений раніше (біля 2500 тис. предметів)*”), тобто ті речі, котрі зберігалися у фондах закладів відповідних археологічних кафедр, з урахуванням того, що частину (можливо, і більшу) предметів із фондів Закладу праісторії Л. Козловський наприкінці 1930-х рр. передав до новостворюваного Миського музею старожитностей Червенської землі, і до університету вони не повернулися³⁸. Планувалося, що у подальшому Археологічний музей університету буде поповнюватися матеріалами нових розкопок. Певні кроки по подальшій організації цього музею робилися впродовж усього 1940 р. та у першій половині 1941 р.: було призначено завідувача (І. Старчука), а у грудні 1940 р. Вчена Рада університету затвердила його статут. У ньому головними завданнями Музею, який було піднесено до рангу науково-дослідного (“*науково-дослідного*”) інституту, визначалися проведення науково-дослідної праці на ниві археології та історії матеріальної культури СРСР та УРСР, з особливою увагою до західних областей УРСР; допомога студентам у вивченні давньої та середньовічної історії; створення бази для проведення виробничої практики для студентів, що спеціалізувалися з археології чи музейної справи; допомога кафедрі у підготовці молодих наукових кадрів. Музей повинен був регулярно поповнюватися як оригінальними археологічними артефактами, так і науково-допоміжними матеріалами – картами, схемами, муляжами. Складатися він мав із трьох відділів (науково-дослідного, експозиційного та фондового), окремої лабораторії, покликаній провадити хімічні аналізи археологічних матеріалів, їх очищення та реставрацію, фотолабораторії. Передбачалося, що штат музею складатимуть дев’ять працівників (керівник, три старших наукових робітників, один молодший науковий робітник – лаборант, препаратор-реконструктор, рисувальник-художник, фотограф та технічний працівник)³⁹. Попри схвалення статуту та прихильне сприяння роботі кафедри археології з боку керівництва університету, реалізувати у повній мірі задум по формуванню потужного університетського музею не вдалося. На заваді ставала інертність радянської бюрократичної машини та відсутність належних штатних одиниць, що їх для університету затверджували у Києві. Що говорити, якщо у той час єдиний працівник, який розпорядженням ректора був пов’язаний із роботою Музею – його завідувач І. Старчук, працював у ньому на громадських засадах, безкоштовно, оскільки основним місцем праці для нього була викладацька посада на кафедрі.

Доволі мало відомо про роботу у цей час і фотографічної лабораторії. Вона з’явилася при кафедрі класичної археології у міжвоєнний період, хоча обслуговувала потреби й інших університетських інституцій. Ще восени 1939 р. її штатними працівниками рахувалися Ю. Світковський та В. Тисс, ставилося питання про закупівлю необхідних фотоматеріалів⁴⁰. Однак у радянському університеті виникло питання її підпорядкування та місця у структурі навчального закладу. Гостро постало питання приміщень, котрі колись займала ця робітня: у них то планували організувати музей, то там хотіли розмістити кафедру. Зрештою, лабораторію і надалі залишили у підпорядкуванні кафедри археології та її керівника – проф. Я. Пастернака, із одним працівником у штаті – В. Тиссом, в обов’язки якого входило і ведення докладного переліку наявних фотографічних матеріалів (відбитків і негативів), і виготовлення нових фото. Працював він на тому ж обладнанні, що і раніше: балансова вартість майна фотолабораторії і у січні 1940 р., і у січні 1941 р. залишалася незмінною – 6263 крб. За рахунок чого велося поповнення фотоматеріалів – допоки не відомо.

³⁶ Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 1, спр. 1429 (Заяви осіб про прийом їх на роботу...), арк. 68.

³⁷ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 22 (Статут Львівського державного університету...), арк. 11.

³⁸ Після початку структурної трансформації музейних інституцій Львова археологічна збірка Миського музею старожитностей Червенської землі була передана до новоствореного Історичного музею. Див.: Свешніков, “Спогади музейного працівника”, VII, IX.

³⁹ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 1, спр. 2024 (Проект статуту Археологічного Музею при Львівському державному університеті, 9 грудня 1940), арк. 1–3.

⁴⁰ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 305 (Попередній бюджетний план на 1940 рік), арк. 33.

Отже, у часі радянзації Львівського університету у 1939–1941 рр. відбулася суттєва трансформація кафедр археологічного профілю. Замість двох колишніх кафедр (праісторії та класичної археології) було створено нову об'єднану кафедру археології – першу подібну кафедру у радянських університетах України. Кафедра археології Львівського університету перебрала майно та значну частину приміщень своїх попередників, частково зберегла особовий склад, що дозволяє говорити про її генетичну тяглість зі своїми попередниками. Кафедра археології володіла значною спеціалізованою бібліотекою, фотографічною лабораторією; при ній було сформовано Археологічний музей, котрий, у випадку реалізації намічених задумів, перетворився б не лише на експозиційну, але й у науково-дослідну інституцію. Була створена база, що дозволяла провадити на належному рівні відповідну наукову та навчальну діяльність, готувати нових фахівців з археології.

REFERENCES

- Shust, Roman, i Tarnavskiy, Roman. “Istorychna nauka u Lvivskomu universyteti: 350 rokiv rozvytku”. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Istorychna* 49. (2013): 11–41. (in Ukrainian).
- Klapchuk, Mykhajlo. “Spohady”. *Arxeolohichni doslidzhennya Lvivskoho universytetu* 9 (2006): 289–305. (in Ukrainian).
- Dombrovskiy, Oleksander. “Do Istoryi Lvivskoho Universytetu v 1939–1941 rr. (Spohad u 20-ti Rokovyny)”. *Kyiv*, 2 (1960): 31–36. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, Ihor. “Spohady muzeinoho pratsivnyka”. *Pamiatky Ukrainy. Istorii ta kultura. Naukovyi chasopys* 2 (2008): I–XXXVIII. (in Ukrainian).
- Redzik, Adam. “Uniwersytet Lwowski w Latach 1939–1946”. *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Kraków: Wysoki Zamek, 2015. 913–1078. (in Polish).
- Sytnyk, Oleksandr. *Arxeolohichna nauka u Lvovi. Persha polovyna XX stolittya*. Lviv–Zheshiv, 2012. (in Ukrainian).
- Kachmar, Volodymyr, i Prytula, Yaroslav. “Istorychnyj Fakul”tet u Strukturi Lvivskoho Universytetu: 1940 rik”. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seriya Istorychna* 50 (2014): 418–447. (in Ukrainian).
- Romanyuk, Taras. *Yaroslav Pasternak. Zhyttyepys vchenoho*. L”viv: Manuskrypt, 2018. (in Ukrainian).
- Pasternak, Yaroslav. “Istorychna sekciya NTSh v chas druhoi svitovoyi viyny”. *Sohochasne j mynule. Visnyk ukrayinoznavstva*. Myunkhen–Niu-York, 1948, kn. 1. 37–40. (in Ukrainian).
- Bandrovskiy, Oleksandr. “Kafedra arkheolohii, antychnosti ta serednovichchia”. *Istorychnyj Fakultet Lvivskoho Nacionalnoho Universytetu imeni Ivana Franka (1940–2000). Yuvilejna Knyha, uporyadnyky Oleksij Vinnychenko, i Oleksandr Celujko*. L”viv, 2000. 17–29 (in Ukrainian).
- Shust, Roman. “Vstupne slovo”. *Istorychnyj Fakul”tet L”vivskoho Nacional”noho Universytetu Imeni Ivana Franka (1940–2000). Yuvilejna Knyha, uporyadnyky Oleksij Vinnychenko, i Oleksandr Celujko*. L”viv, 2000. VII–XVIII (in Ukrainian).
- Bandrovskiy, Oleksandr, i Bilas, Nataliia. “Arkheolohii ta spetsialnykh haluzei Istorychnoi nauky kafedra”. *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka*, t. 1. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. 152. (in Ukrainian).
- Sytnyk, Oleksandr. “Postati arkheolohii Lvivskoho universytetu u fokusi stolitnoi istorii”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 8 (2005): 11–45. (in Ukrainian).
- Romaniuk, Taras. “Naukova diialnist Yaroslava Pasternaka u period Druhoi svitovoi viiny (1939–1944 rr.)”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 8 (2005): 169–178. (in Ukrainian).
- Tsyhylyk, Volodymyr. “Markiian Smishko yak naukovets i pedahoh”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 8 (2005): 158–162. (in Ukrainian).
- Kulakovska, Larysa. “Mykhailo Klapchuk (1920–1984)”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 9 (2006): 285–288. (in Ukrainian).
- Bilas, Nataliia. “Pedahohichna ta administratyvna diialnist profesora Edmunda Buliandy u Lvivskomu universyteti”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 16 (2012): 350–381. (in Ukrainian).
- Bilas, Nataliia. “Orhanizatsiia navchalnoho protsesu na kafedri praistorii Lvivskoho universytetu u 1921–1939 rr.”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 12 (2009): 204–225. (in Ukrainian).
- Bulyk, Natalia. “V avstriiskomu, polskomu y radianskomu Lvovi: prosopohrafichniy portret Markiiana-Oresta Smishka”. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* 24 (2020): 11–46. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. “Arkheolohichni, mystetstvoznavchi ta pedahohichni studii Ivana Starchuka”. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, t. CCXXV. (Lviv, 1993): 97–103. (in Ukrainian).
- Hryniuka, Bohdan. “Vnesok Ivana Starchuka u zasnuvannia Arkheolohichnoho muzeiu Lvivskoho universytetu (1940–1941 rr.)”. *Problemy ta perspektyvy nauk v umovakh hlobalizatsii: materialy IX Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. (Ternopil, 2013). 101–104. (in Ukrainian).
- Hryniuka, Bohdan. “Vykladatska diialnist Ivana Starchuka (1921–1950)”. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho universytetu* 8 (2013): 114–130. (in Ukrainian).
- Hryniuka, Bohdan. “Muzeina diialnist Ivana Starchuka (1930–1950 rr.)”. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozhska akademiia”. Seriya “Istorychni nauky”* 22 (2014): 137–145. (in Ukrainian).

- Bilas, Nataliia. “Vykladannia bibliinoi arkheolohii u Lvivskomu universyteti”. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho universytetu* 2 (2007): 80–87. (in Ukrainian).
- Slavin, Lazar. “Pidhotovka arkheolohiv v universytetakh Ukrainy”. *Arkheolohiia* 2 (1971): 115–116. (in Ukrainian).
- Samoilenko, Lidiia. “Pedahohichna diialnist profesora L. M. Slavina”. *Arkheolohiia* 1 (2007): 40–50. (in Ukrainian).
- Bilas, Nataliia, i Hudyma, Yurii, i Tseluiko, Oleksandr. “Do istorii nestvorenykh muzeiv Lvivskoho universytetu (1939–1950 rr.)”. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istorii* 11 (53) (2022): 196–219. (in Ukrainian).
- Samoylenko, Lidiya. “Sozdaniye kafedry arkheologii i muzeevedeniya v Kiyevskom universitete”. *Istorii arkheolohii: doslidnyky ta naukovy tseny (Arkheolohiia i davnia istorii Ukrainy* 9) (2012): 228–234. (in Russian).

ARCHAEOLOGICAL SCIENCE AND EDUCATION AT LVIV UNIVERSITY DURING THE FIRST SOVIETIZATION (1939–1941): STRUCTURAL TRANSFORMATIONS

Nataliya BILAS

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Archeology and History of Ancient Civilizations
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: nataliya.bilas@lnu.edu.ua
ORCID.org/0000-0002-2185-320

The study and teaching of archaeology at Lviv University has long traditions. The significant transformation of the archaeological departments, that had functioned until then, took place at this university during the first Sovietization (1939–1941). Instead of the two former departments (Department of Prehistory Archaeology and Department of Classical Archaeology) was created a new combined department. It was named Department of Archaeology, and it was the first such department in soviet universities in Ukraine. The famous Ukrainian scientist Yaroslav Pasternak was appointed head of this department.

The forming of this department took some time. This was due to the need for the university management to make appropriate personnel and structural decisions, as well as a more detailed definition of the name and profile of the department. The material base of the Department of Archaeology was being formed at this time too. The newly established Department of Archaeology took over the property and a significant part of the premises of its predecessors - the Department and Institution of Classical Archaeology and the Department and Institution of Prehistoric Archaeology. It was partially retained the staff of the previous departments. This allows us to speak of the genetic continuity of the newly created Department of Archaeology with its predecessors.

The Department of Archaeology had a significant specialized library and a photographic laboratory. An Archaeological Museum was formed at the department. If the plans were implemented, this museum would turn into not only an exhibition, but also a scientific and research institution. This allows us to assert that at the Faculty of History of Lviv University at that time created a base that allowed for conducting appropriate scientific and educational activities at the proper level and training new specialists in archaeology.

Key words: archeology, archaeological science, archeological education, Lviv University, Yaroslav Pasternak.